

Торгівля як сфера діяльності органів державної безпеки в Харкові в перші роки непу (1921–1923)

Скубій Ірина

Скубій Ірина. Торговля как сфера деятельности органов державной безопасности в Харькове в первые годы непу (1921–1923). Стаття присвячена діяльності органів державної безпеки у сфері торгівлі в Харкові в перші роки непу. Виявлено негативні тенденції в їх роботі, які деструктивно впливали на ринкові відносини, пригнічували та знищували приватнопідприємницьку ініціативу.
Ключові слова: неп, торгівля, органи державної безпеки.

Скубій Ірина. Торговля как сфера деятельности органов государственной безопасности в Харькове в первые годы нэпа (1921–1923). Стаття посвящена деятельности органов государственной безопасности в сфере торговли в Харькове в первые годы нэпа. Виявлено негативные тенденции в их работе, которые деструктивно влияли на рыночные отношения, подавляли и уничтожали частнопредпринимательскую инициативу.
Ключевые слова: нэп, торговля, органы государственной безопасности.

Skubij Irina. Trade as an area of public safety in Kharkiv in the early years of the NEP (1921–1923). The article is devoted to the investigation the activity of state security organs in the trade sphere in Kharkiv in the first years of NEP. The tendencies in their work that destructively influenced the market relations, repressed and destroyed the private enterprise initiative have been discovered.
Key words: NEP, trade, state security organs.

Після років громадянської війни більшовицька влада змушена була відновлювати зруйноване господарство та економіку. Розкриття економічних злочинів органами державної безпеки в перші роки непу було одним з найгостріших завдань. Торгівля стала їхньої сферою активної діяльності та втручання. Радянська держава використовувала органи безпеки у боротьбі з політичною та економічною опозицією. Звернення до досвіду початку 1920-х років у цій сфері не втрачає актуальності і в наш час, оскільки необґрунтоване підвищення цін, відкрита спекуляція на ринку стали звичними явищами нашого

повсякденного життя. За даних умов втручання держави у ринковий механізм є необхідною умовою розвитку суспільства. Потрібний постійний державний моніторинг всіх економічних потоків [16, с. 58-59]. Однак, він має бути принципово відмінним від державного втручання в умовах адміністративно-командної економіки, зародження якої відбувалося в роки нової економічної політики. Проголошення непу не означало, що влада збиралася віддавати всі важелі управління економікою. Насправді ж з перших років нового курсу виявилось, що контроль з боку держави став ще більшим. У руслі цієї політики були залучені і органи державної безпеки, які здійснювали невинний нагляд не лише за політичним, а й економічним життям країни. Відсутність балансу між регулюванням і відкритим втручанням у ринкові процеси чітко простежується у роботі органів державної безпеки у роки непу. Характерним явищем початку 1920-х років стало широке розширення функцій держави у сфері торгівлі, що почало переростати у тотальний контроль. Тому у наш час необхідно звернути увагу на цю сторону взаємодії держави та ринку, виявити можливі перспективи еволюції функцій держави, встановити межі її компетенції та методи впливу на ринок.

Узагальнення та усвідомлення головних помилок радянської влади, зокрема органів державної безпеки, у сфері торгівлі в роки непу робить можливим пошук конструктивних шляхів їх усунення та удосконалення методів роботи.

Під органами державної безпеки у даній роботі розуміються надзвичайні комісії – ЧК (рос. – Чрезвычайная комиссия, ЧК). Дослідження їхньої діяльності у сфері торгівлі неможливе без аналізу їх взаємодії з органами прокуратури та юстиції.

Вивчення цього питання ще не було предметом окремого дослідження, хоча створення та діяльність органів державної безпеки були в цілому розглянуті В. Окіпнюком [17]. Предметом історико-юридичного аналізу дослідника став цілий ряд проблем історії ДПУ 1922–1934 років, у тому числі і розширення компетенції органів у відповідності до змін в економічному житті країни У дослідженні С. Ляковської піднімалася проблема діяльності органів держбезпеки в галузі економіки в останні роки непу [15, с.196-292]. Іншою стороною цього питання займався В. Ченцов [21, 22], у поле зору якого потрапила робота економічних підрозділів ЧК-ДПУ в роки непу. В. Золотарьов ґрунтовно дослідив організаційну структуру та склад органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 1920–1930 роках [11]. І. Трифонов розглядав діяльність органів ЧК крізь призму боротьби радянської влади з новою буржуазією та її ідеологією [18]. Комплексним та цінним представляється дослідження історика Є. Баришнікова, предметом якого стала діяльність ВЧК-ОДПУ, хоча його праця стосується в першу чергу РСФСРР [1]. Ця робота представляє російську історіографію та її бачення взаємовідносин держави і суспільства в цілому. Зокрема, Є. Баришніков відвів одну з ключових ролей у зміцненні економічного

потенціалу країни протягом 1918–1928 років саме ВЧК. Разом з тим досліджувана тема настільки специфічна, що серед перелічених робіт немає тих, що звертають окрему увагу на торгівлю як сферу діяльності та компетенції органів ЧК. Таким чином, наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше проводиться аналіз діяльності органів ЧК у сфері торгівлі. Розглянуто їхні механізми впливу та втручання в ринкові відносини. Виявлено особливості «співпраці» органів ЧК та ринку на прикладі столичного міста Харкова. Введено в науковий обіг нові архівні документи, що свідчать про тісний зв'язок розширення компетенцій надзвичайних комісій з політичним курсом радянської влади, який був спрямований на згортання ринку.

Дослідження особливостей, форм та методів діяльності органів державної безпеки у сфері торгівлі в Харкові на початку 1920-х років дають змогу виявити політику радянської влади у цьому напрямі під час переходу до непу, яка заключалася не лише у відкритих, а й у прихованих формах. Тому метою даної роботи є вивчення діяльності органів ЧК у сфері торгівлі, якій більшовицьке керівництво в умовах непу відводило ключову роль у справі боротьби з ворогами держави.

У процесі написання даної статті авторкою були використані як опубліковані, так і неопубліковані джерела, представлені у фондах Державного архіву Харківської області, періодична преса. Особливої уваги заслуговують протоколи засідання колегії губернської ЧК, доповіді про її діяльність, а також законодавчі акти, зокрема, кримінальний кодекс УСРР 1922 р.

Введення нової економічної політики на X з'їзді ВКП(б) відкривало для країни шлях до структурних та комплексних змін в економіці країни, але держава залишала в полі зору торгівців, з перших днів вела контроль над ринком та його учасниками. Визначаючи основні принципи допущення приватного капіталу В. І. Ленін підкреслював, що держава не має надавати повну свободу приватній торгівлі, а лише тимчасово долучати приватника до налагодження товарообігу. При цьому він звертав увагу на необхідності вести рішучу і нещадну боротьбу зі спекуляцією, з крадіжками, розтратами, з будь-якими ухиляннями від державного контролю і обліку [14, с. 224].

Необхідно розуміти, що з самого початку реалізації нового курсу більшовики розуміли неп як тимчасову політику, хоча на словах це і була політика «всерйоз і надовго». У 1922 р. В. І. Ленін у листі до наркома юстиції Д. І. Курського безпосередньо вказує, що необхідно «карати всякий капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму», «ми допускаємо капіталізм тільки державний, а держава, – це ми», «карати нещадно аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою» [13, с. 381-382]. Виявилось, що не всерйоз і ненадовго радянська влада готова була миритися з існуванням приватнопідприємницьких відносин. Адже існування вільної торгівлі поряд з соціалістичним баченням розвитку суспільства було несумісним в

жодному разі. Формально органи державної безпеки та органи юстиції мали берегти законність, але насправді використовували свою безмежну владу і тиснули на ринок. У своїй діяльності вони спиралися на так звану «революційну законність», яка взагалі відкидала будь-яке пристосування радянського публічного права до європейських норм.

У січні 1921 р. було створено економічний відділ при Всеросійській надзвичайній комісії. Важливо зазначити, що саме боротьба з дрібнобуржуазною стихією була одним з першочергових завдань усіх радянських органів і ЧК в тому числі. 6 травня 1921 р. ця структура реорганізовується в Економічне управління з тими ж самими методами у своїй роботі та функціями [2, с. 17]. У звіті про діяльність ВУНК за 1921 р. вказувалося, що у робота органів ЧК має зводитися до боротьби з порушенням державних монополій та боротьби з торгівлею краденим з державних сховищ [2, с. 18].

При переході до нової економічної політики спекуляція як особливий вид діяльності поряд з хабарництвом, посадовими зловживаннями набула особливого розмаху. Але у той же час необхідно зазначити, що у більшості випадків радянська влада тавро «спекулянт» ставила на звичайних торговців, які не мали ніякого відношення до спекуляції. У листі до Й. Сталіна 22 жовтня 1922 р. Ф. Дзержинський не випадково зазначив, що «одним із не менш важливих факторів, що піднімають ціни на фабрики, є злісні спекулянти, які за свою професію обрали здуття цін (особливо валюти) і облутування своїми махінаціями трестів і кооперації та їх працівників... Це нероби, п'явки, злісні спекулянти...» [19, с. 624]. Для боротьби з ними у структурі Харківської губернської надзвичайної комісії (ХГНК) на початку 1921 р. була створена спеціальна група [4, арк. 6]. Матеріали засідань колегії ХГНК лише за перші місяці її роботи виявляють стрімке зростання кількості справ, відкритих по відношенню до спекулянтів та посадовців. Якщо за березень, квітень і травень було 133 справи, за червень та липень – 185, то за серпень – 400 [4, арк. 6]. У процесі розгляду справ зі спекуляції у Харкові виявилось, що вона є наслідком крадіжок товарів із державних складів і транспортних грабунків [4, арк.6, зв.]. Злочини у сфері торгівлі були нерозривно пов'язані з посадовими зловживаннями. Центральне постачання та розподіл товарів в умовах їх гострого дефіциту відкривали великі можливості для радянських службовців, які вбачали у своїй посаді шлях до збагачення через незаконне збування державних товарів приватним торговцям. Тобто, боротьба зі спекуляцією займала важливе місце у роботі органів державної безпеки. У той же час варто визнати, що велика кількість справ, відкритих по відношенні до торговців, була просто інспірована органами державної безпеки, які використовували свою владу, щоб з самого початку показати непманам, що законність не на їхньому боці.

Справжні наміри влади по відношенню до приватної торгівлі були відомими навіть пересічному громадянину. На початку квітня 1921 р. на

сторінках однієї з губернських газет була надрукована замітка «На модні теми», автором якої якраз і піднімалося питання про серйозність нового курсу влади: «Комуністи можливо допустять свободу торгівлі і навіть торгівлю, але, щоб зв'язати по справжньому цю свободу з торгівлею, дати, що називається, вільну торгівлю, на це вони ніколи не підуть... А якщо дадуть, то таку, яка у приватного торговця вона боком вийде!» [12].

Показовими є відомості про ув'язнених до концтабору, приведені у протоколі колегії губчека [8, арк. 63]. Застосування такої міри покарання по відношенню до торговців свідчить, що ставлення влади до них було вкрай недобррозичливим. Якщо звернути увагу на звіт роботи Харківської губернської надзвичайної комісії протягом 1921 р., побачимо, що влада аж ніяк не збиралася віддавати свої важелі управління некерованій ринковій стихії, тобто пустити торгівлю у «вільне плавання». Так, за рішенням губернської ЧК за три місяці 1921 р. за спекуляцію було заслано 45 осіб до виправних таборів, що майже вдвічі більше за інші злочини і представляє найчисельнішу групу серед покарань [8, арк. 63].

Відповідно до радянського законодавства до обвинувачених у цьому злочині застосовувалася у тому числі й вища міра покарання – розстріл. За рішенням губчека частина торговців-спекулянтів підлягала вищій мірі покарання, таких було 5 осіб. Як бачимо, «революційна законність» більшовиків була не на боці непманів, з яким влада аж ніяк не панькалася.

Необхідно зауважити, що радянська влада вкладала у слово «спекуляція» дуже широкий зміст. Так, під цей ярлик, за нормами того часу, були віднесені не лише чисто валютні спекуляції, а й значною мірою сам спосіб ведення приватної торгівлі, який власне передбачав купівлю дешевого товару і продаж його по більш високій та економічно вигідній ціні.

10 травня 1921 р. відповідно до циркуляру НКВС відділ управління Харківського губвиконкому звертає увагу всіх відділів управління на місцях прийняти «найактивнішу участь у справі якнайшвидшої ліквідації мішечництва» [9, арк. 89]. Варто звернути увагу, що масштаби цього явища в Харкові, як столиці, були особливо великими. Відразу ж, щоб не допустити спекуляцію на сіль, як один із товарів першої необхідності, у ХГЧК були прийняті заходи щодо регулювання обсягів продажу. 3 21 жовтня 1921 р. заборонялося провозити більше 1 пуда солі як приватним особам, так і різним організаціям без особливого дозволу [5, арк. 240]. У своєму зверненні до голови місцевого губернського революційного трибуналу слідчий А. С. Лінін виявив своє занепокоєння тим, що товарообмін перекручується спекулянтами, які прагнуть лише наживи, сенс вільної торгівлі відходить на задній план, а насправді виявляється лише грабунок серед білого дня [5, арк. 232].

Кримінальним кодексом 1922 р. УСРР (ст. 137) за штучне підвищення цін на товари шляхом змови торговців між собою або шляхом злісного невипуску товару на ринок передбачалося позбавлення волі на термін не менше 6 місяців і конфіскація частини майна з заборонаю права торгівлі

[20, с. 311]. Порушення правил торгівлі товарами каралося позбавленням волі або примусовими роботами на термін не менше 6 місяців або штрафом 500 крб золотом [20, с. 312].

При цьому необхідно зазначити, що звичайною практикою цих років було зарахування злочинів на економічній основі до контрреволюційних. Ця обставина суттєво змінювала особливості вироку обвинуваченого по справі, яка тепер підлягала ст. 57 Карного кодексу. За даних умов для дослідника виокремити суто економічні злочини досить складно. Так, наприклад, вивчення слідчих справ працівників торгівлі та непланів ускладнюється тим, що майже всі вони були віднесені до контрреволюційних злочинів, серед великої кількості яких саме у 1920-ті роки досить проблематично виявити справи, пов'язані зі зловживаннями у сфері торгівлі.

Повноваження, надані радянською владою органам державної безпеки, дозволяли їм також втручатися безпосередньо і в ринкові відносини. Переписка окружного виконкому з НКВС свідчить, що питання стосовно ринкових комітетів та «сприяння» владі у них вирішувалося також із їх допомогою [9, арк. 34].

Широка діяльність каральних органів не обмежувалася лише регулюванням приватної, але і кооперативної торгівлі. Влада не довіряла не лише приватним торговцям, а й кооператорам. ЦК КП(б)У в секретному листі до губкому та губчека в 1921 р. звертає увагу, що за кооперацією необхідний ретельний контроль як з боку комуністів, органів влади, так і зокрема ЧК, яка має носити систематичний характер. Невміла та некомпетентна робота ЧК у сфері регулювання кооперативної торгівлі, зокрема, арешти, часто призводила до дезорганізації її апарату [3, арк. 33]. До справи регулювання торгівлі залучався і НКВС, якому було відомо, що у місті багато приватних організацій і товариств називали себе «кооперативними» [6, арк. 3]. Згідно радянського законодавства кооперативні товариства мали зареєструвати свій статут у Головному кооперативному комітеті. Насправді ж у Харкові, як і по всій країні, виникла ціла низка «лжекооперативів», які мали право на отримання кредиту, пільги в оподаткуванні тощо. Масштаби поширення цього явища стали досить великими і помітними. Заступник наркому внутрішніх справ УСРР Н. А. Черлунчакевич у циркулярі до Харківського губернського кооперативного комітету пропонував усім відділам управління притягти винних у незаконному присвоєнні назви «кооперативний» до кримінальної відповідальності [9, арк. 45].

5 березня 1923 р. в доповнення до вищезазначеного циркуляру НКВС було дано роз'яснення, яке передбачало притягнення до судової відповідальності за ст. 103 та 187 Кримінального кодексу. Крім того НКВС щомісяця вів облік усіх торговців Харкова, на яких були накладені адміністративні штрафи. Лише, наприклад, за березень 1923 р. 128 осіб мали сплатити різні суми штрафів від 50 до 500 крб [6, арк. 1-5]. До цього списку потрапляли торговці, які вели торгівлю у невстановлений час, у

невідведеному місці, без відповідних патентів, за антисанітарне утримання магазинів і т.п. Таким чином, адміністративний тиск на приватну торгівлю був значним і неконтрольованим. За допомогою таких важелів впливу влада примушувала власників лотків та магазинів згортати свою підприємницьку діяльність.

Можна без перебільшення констатувати, каральні органи більше, ніж у повній мірі виконали поставлені перед ними завдання. Попри те, що вони здійснювали необхідний контроль над учасниками ринку, їхня діяльність, в цілому, негативно впливала на становлення та розвиток торгівлі. Необхідно зробити наголос на тому, що ця політика носила і регулюючий, і контролюючий характер, спрямовувалася на виявлення правопорушень у сфері торгівлі, але в той же час вона перетворилася на цілеспрямований терор проти представників приватного підприємництва. Ще з перших років нового курсу влада показала, що вона не готова до здійснення непу. Дозволивши торгівлю, вона відразу почала її утискати та придушувати, широко використовуючи безмежні повноваження органів державної безпеки. Занадто жорсткий контроль з їхнього боку не полегшував становлення ринку, а навпаки заважав йому.

Література

1. *Барышников Е. А.* Деятельность ВЧК-ДПУ по укреплению экономического потенциала страны 1918–1928 гг.: автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.02 «Отечественная история» / Е. А. Барышников. – М., 2005. – 19 с.
2. *Біля витоків радянського тоталітаризму // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.* – 1995. – № 1/2. – С. 69 – 94.
3. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. П. 1 (Харківський губернський комітет КП(б)У 1919–1925 рр.). – Оп.1. – Спр.374.
4. *ДАХО.* – Ф. Р. 203 (Харківський губернський виконавчий комітет, 1921–1925 рр.). – Оп.1. – Спр.290.
5. *ДАХО.* – Ф. Р. 203. – Оп.1. – Спр.317.
6. *ДАХО.* – Ф. Р. 203. – Оп.1. – Спр.1083.
7. *ДАХО.* – Ф. Р. 203. – Оп.1. – Спр.1248.
8. *ДАХО.* – Ф. Р. 845 (Харківський окружний виконавчий комітет, 1926–1930 рр.). – Оп.2. – Спр.775.
9. *ДАХО.* – Ф. Р. 845. – Оп.8. – Спр.107.
10. *ДАХО.* – Ф. Р. 1954 (Харківський губернський кооперативний комітет, 1921–1925 рр.). – Оп.1. – Спр.2-а.
11. *Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / В. Золотарьов, Ю. Шаповал, В. Пристайко. – К., 1997.
12. *Коммунист.* Орган ЦК і Харьковского губкома КП(б)У. – 1921. – 1 апреля. – № 70.
13. *Ленін В. І.* Про завдання наркомосту в умовах нової економічної політики. Лист Д. І. Курському / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т. 44. – С. 380-384.
14. *Ленін В. І.* Про продовольчий податок (Значення нової економічної політики і її умови) / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т. 43. – С. 217-224.

15. Ляковська С. Діяльність органів ДПУ УСРР у сфері економіки в 1927–1928 рр.: за матеріалами відомчої статистики / С. Ляковська // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – №1/2 (30/31). – С. 196-291.
16. Малій І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії: Монографія / І. Й. Малій, М. І. Диба, М. К. Галабурда. За заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малога. – К., 2005.
17. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз / В. Т. Окіпнюк. – К., 2002.
18. Трифонов І. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М., 1975.
19. Плеханов А. М. Дзержинский. Первый чекист России / А. М. Плеханов. – М., 2007.
20. Уголовный кодекс советских республик / Текст и постатейный комментарий под ред. С. Канарского. 2-е изд. – Х., 1925.
21. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 2000.
22. Ченцов В. В. Аналоги в истории. Деятельность экономических подразделений ЧК – ГПУ в условиях новой экономической политики / В. В. Ченцов // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX ст.). – Х., 1994. – Т. 1. – С. 261-268.

УДК 94:323.281(477.54) «1920»

Діяльність Харківської губерньської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи та реальність

Труш Світлана

Труш Світлана. Діяльність Харківської губерньської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи і реальність. У статті досліджується питання діяльності Харківської губерньської надзвичайної комісії у 1920 р. з точки зору її направленості, вмотивованості, методів та результатів. Показано, що принципових змін, порівняно з 1919 р., коли у Харкові провадився «червоний терор», не сталося, тоді як в історіографії всіляко підкреслювалася різниця. Виявлено, на матеріалах губчека і губерньського революційного трибуналу, що Надзвичайна комісія продовжувала втілювати в життя карально-репресивну політику, виносячи смертні вироки в позасудовому порядку.